

Кизегестер

Кизегес — чоохтаға, сөс пірігізіне паза алынча сөстерге хоа туза пирчеткен полызығлығ чоох чардығы.

Тархын саринаң кизегестер пурунғыда алынча полған сөстердең пўт парғаннар. Оларның піреезі пўўнгі күнге читіре алынча даа сөс полып, кизегес тее полып, киректелчелер. Піреезі, тізең, аффикске төйй пол парирлар, андағлары киліскен чирде грамматика тузазын алыстырчалар.

Кизегестер сөстернің алай сөс пірігістерінің, тиксі чоохтағның сағызы, көңні хоостыра тузаларын таныхтапчалар. Ол саринаң кизегестер грамматической тузаны толдырчатхан послелогтарнаң паза союзтарнаң пасхалалчалар.

Хакас тілінде кизегестернің пірееелері тапсағлығ омаларын пір дее алыстырбинчалар (*иң, нөөс, ни, я, чи, сах, нимес*), хай пірееелер, тізең, фонетической варианттығ полчалар (*ба/бе, па/пе, ма/ме; даа/дее, таа/тее; ла/ле, на/не; -ох/-өк; за/зе, са/се; -да/-де, -та/-те; -дах/-дек, -тах/-тек*), үзінчілері, тізең, аймах диалекттерде, чоохтарда пасха-пасха адалчатханы/пазылчатханы хоостыра пасхалалчалар (*нооза — нөзе, нөөзе, нізе; чізе — нізе; та — та-а, таң, тааң*).

Пірее кизегестер пір сандағы пастағы паза ікінчі сырайларча даа хубул полчалар: *ноо — ноом, нооң; нооза — ноомза, нооң за*.

Кизегестернің чоохтағда постарының орнылары пар полча.

Хачан даа сөстің соонда ла турчалар:

- **даа/дее, таа/тее:** *Аның табызын ис салып, Паскир дее чызынчағын тўзірібіскен (ИК); Аң-хустар даа, хурт-хоостар даа часхаа өрінчеткен чили пілдірген (ВК); Көк от ам даа өскелек; Ам Шира районында турист комплексін пўдірчебіс паза пасха даа спорт көрімнері тиліпче. («Хакас чирі» газ.)*
- **ба/бе, па/пе, ма/ме:** *Чахсаан көрчетсе, чылгыны ибіре читі бе, сизіс*

- не* пүүр чат салтырлар (ДЧ); Хайдаг-да улуг чуртас алчаазы **ба**, хайдаг-да ачыргас **па**, хомзыныс **па** сыып парган ол сөстөргө (КН);
- **-дах/-дек, -тах/-тек:** *Иразан, хайа тамкы пирдек, иртіп тее парар, арса* (МК);
 - **ла/ле, на/не:** *Іңезінең тай іңезі **ле** тудынчаң тасхахтағы ідіс-хамыстар паза пулуңда турчан пабазы иткен улуг нимес харачах оолахтың істін чылытхан. (НТ); Иледе інектер минің хыримча иртчелер, мини **ле** чоғыллар, нога-да соң халчалар (ДЧ)*
 - **нооза:** *Мындаг өріністіг туста агаа соғаннар ноо кирек. Ол мылтыхтаң таңма атарга тимненче **нооза** (А. Сул.);*
 - **-ох/өк:** *Мин сагаа пазох кроликтер ал пирем... (ДЧ);*
 - ан.п.

Хачан даа сөстін алнында ла турчалар:

- **иң:** *Ол туста минің **иң** өөн тогызым полган — ызоларны көрөргө (ДЧ);*
- **нөөс:** ***Нөөс** мин паза пір дее кизее кирек нимеспін. (М. Кильч.);*
- **таң:** *Пілбинчем, **таң** іңем мині чырттарынаң хорыххам ма, итсе, іңем мині пір дее хати чыртпаан, алай позымның улуг пыромны пілініп не, че аал аразында өс парган салганахтар хыринда одыр салдым (ДЧ)*
- **сах:** *Кічіг пала хайхидыр ба за іңе хойнының чылиина, көгілбей тигірнің сілиине, сах ідөк піске син, чазы, хачан даа ирікпес-чітпес төрйткен іңебіс осхассың. (МЧ);*
- ан.п.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны пазыңар. Кизегестерні табыңар.

1. Часхы тоғысты кизілерге дее пирче. Ол күннерде полган на кизі улуг маң чохха түсче: ас таарып саларға кирек, чир тамағы салып

маңнанминчалар, мал соонаң чөрерге кирек, нинче дее тоғынза, идер ниме поллача. (С. Чар.) 2. Чахсаан көрчетсе, чылғыны ибіре читі бе, сигіс пе пүүр чат салтырлар. (Д. Чан.) 3. Мындағ өріністіг туста ағаа соғаннар ноо кирек. ол мылтыхтаң таңма атарға тимненче нооза. (А. Сул.) 4. Кем піледір аны — ырах па, чағын ма халғандыр парифан чирлері. (Н. Дом.) 5. Хайдағ-да улуғ чуртас алчаазы ба, хайдағ-да ачырғас па, хомзыныс па сыып парған ол сөстерге. (К. Нерб.) 6. Аң-хустар даа, хурт-хоостар даа часхаа өрінчеткен чили пілдірген. (В. Коб.)

2. Текстті хығырыңар, кизегестерні табыңар.

Ол туста минің иң өөн тоғызым полған — пызоларны көрерге.

Пірсінде пызоларны суғ хазындағы пүксер сүр салғам, олар анда сыбыра оттачаңнар, күн хараанда алай ағас көлегінде чатчаңнар. Позым олғаннарнаң хада арығзар хызылғаттап чөрібіскем. Хызылғат прай чистектердең пурнада пысча, че ол ам даа ах көгілбей өңніг. Піс аны оой ла теер килчеңміс, анаң, бутылкаларға урып, харасхы тасхахта турғыс салчаңмыс. Нинче-де күн пазынаң пір-ікідең хызарып пастапчалар, іди прай чистектер пызарын сағыпчазың.

Ічем өременең насхлап пирчең, хайдағ татхынның полчаң, ам даа ахсымда тадыпча.

Паза ла пілін килзем, інектер инер тус чағдабысхан осхас. Пызоларым сағысха кирип, табыраанча үкүс салдым пүксер, че олар анда чоғыллар.

Ырахта інектер мүүресчеткені истілче. Аны истіп, минің пір ле сағыс: інектерні удурлирға, пызоларға хоспасха, эмістірбеске. Кізілер аал тастында інектерін сағыпчалар.

Самчып парған інектер, ибзер маңзырап, сопладып, мүүреп ала килчелер. Илееде інектер минің хырымча иртчелер, мини ле чоғыллар, ноға-да соң халчалар. Прай даа інектернің соонда чохыр інекнең хызыл інек көріне түстілер... (Д. Чанков)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.